

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Névválasztás és szerepfelfogás

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.3>

Tanulmányomban Szabad György történész, iskolateremtő egyetemi tanár, az 1990 és 2010 közötti magyar liberális demokrata jogállam egyik alapító atyja születésének (1924. augusztus 4.) századik évfordulója alkalmából arra teszek kísérletet, hogy névválasztását, szerepvállalását és szerepfelfogását azonosítsam és értelmezsem. Arra keresem a választ, hogy Schwartz György miért választotta magának a Szabad György nevet. Továbbá arra, hogy mennyire lehetett szabad Szabad György, aki gyerekként és fiatalemberként egész életét meghatározó traumákat élt át, felnőtt életének túlnyomó részét zsarnokságban és kiváltságrendszerben élte le, amelyben az áldozatokkal volt szolidáris, és szemben állt az elkövetőkkel. Milyen szerepek közül választhatott, és milyen szerepet választott? Milyen kapcsolat volt választott neve és szerepe között? Azzal a névvel és szereppel, amelyet a traumatizáltak *megmentőszerepeként* azonosíthatunk.¹

Módszerem a Quentin Robert Duthie Skinner és John Greville Agard Pocock nevéhez kötődő cambridge-i eszmetörténeti iskola „speech act” (a beszédaktust, a közéleti beszédet közéleti cselekvésnek tekintő) diskurzuselemző megközelítése és a Stephen

¹ Stephen H. KARPMAN: Fairy Tales and Script Drama Analysis. *Transactional Analysis Bulletin*, 1968/7. 39–43. Forrás: <https://www.karpmamandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf> (Letöltve: 2024. 08. 11.), VELKEY Ferenc: Szabad György autobiográfiái. *Magyar Tudomány*, 2020/4. 468–480.

DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.4.5>

Karpman-féle traumaháromszög (áldozat, elkövető, megmentő) alkalmazása.

Visszaemlékezését követve áttekintem életpályája 1924 és 1969 közötti csomópontjait. Bemutatom az indoktrináció és az ellenkánonképzés álláspontjainak ütközését akadémiai doktori vitáján. Rekonstruálom és értelmezem 1956 utáni első közéleti állásfoglalásait és szerepfelfogását (1973, 1974), illetve a kapcsolatot névválasztása és szerepfelfogása között.

Az 1968/69-es tanévtől másfél évtizedig Szabad György tanítványa voltam. Számos tanítványának egyike. Kapcsolatunk a hatvanas-hetvenes évek fordulóján túlmutatott a *mester-tanítvány* szerepein a *választott apa-választott fiú* irányába. Ő hívta fel a figyelmemet Bibó István zsidókérdés-tanulmányára.

Életrajz és pályakép (1924–1969)

Családi háttér

Szabad György Schwartz György néven kétgyerekes család ifjabbik tagjaként született az akkor már Romániához csatolt Aradon. Édesapja Schwartz Imre (Elek, 1892 – Budapest, 1941) bőrnagykereskedő, édesanyja Blantz Erzsébet (Elek, 1898 – Budapest, 1988), nővére Szathmáry Éva (Arad, 1922 – Budapest, 2004) orvos.

Anyai dédapját, Steiner Gábort (Székesfehérvár, 1841 – Hódmezővásárhely, 1935) gyerekként még ismerte. Anyai nagyapja és nagyanyja, Blantz Mór és Steiner Hermína (majd Steiner Hermína halála után Blantz Mór második felesége, Spitzer Róza) a Gyula szomszédságában fekvő Eleken laktak. A nagyapa falusi vaskereskedő volt, a nagymama olvasmányjegyzetei között Schiller, Eötvös, Madách és Jean Paul Richter nevére bukkanunk.

A Blantzok ősei francia zsidók voltak (Blanc), akik feltehetően az 1598-as nantes-i ediktum visszavonása után hagyták el Franciaországot a 17. század végén. Szeged városa a 18. században közülük két szücsmestert fogadott be. Az ő leszármazottaik

A Schwartz-család. Szülők: Schwartz Imre, Schwartz Imréné, Blantz Erzsébet. Gyermekük: Schwartz György és Ágnes. Budapest, 1934.

Forrás: a család tulajdona

Orosházán, majd Hódmezővásárhelyen bukkantak fel, ott találkoztak és házasodtak össze a Steiner családdal.

A leszármazottak közül a felfelé ívelő és kikeresztelkedett ágat Blantz Vilmos pályája képviselte. Ő 1848-ban önkéntes, 1849-ben honvéd hadnagy, Világos után büntetőszázadba sorozott közlegény volt. Később katolizált, hadnagy, majd csapattiszt lett, a millennium alkalmából nemességet kapott, s a 20. század elején tábornokként halt meg.

A család másik ágát zsidó polgárok és értelmiségiek kereskedő, orvos, tanítónő, tanár és ügyvéd pályára lépett tagjai képviselték. Blantz Mór beszélt németül és franciául, tudott zongorázni, házának egész berendezése a kis- és középnemesség lakáskultúráját idézte, könyvei a korabeli ízlésvilágot képviselték, a 19. századi klasszikusokat, Eötvös Károlyt, a vasárnapi mellékleteket, a *Borsszem Jankót*, a *Pesti Napló* és a *Világ* képes mellékleteit.

„[O]lyan szellemi igény jellemezte, amely átsugárzott gyermekeire, akik között ott volt édesanyám is. Szerény anyagi körülmények között éltek, de szomjazták a kultúrát, amit talán a társadalmi emelkedés vagy visszajutás eszközeinek tartottak. [F]elnövő nagybátyáim érdeklődésének megfelelően e falusi polcokon megjelent a *Nyugat* is. Édesanyám és testvérei a hódmezővásárhelyi könyvtárból és egyik nagybátyjuk, a Steinerről magyarosított Sándor Jenő könyvtárból látták el magukat könyvekkel. A nyári szünetekben pedig kölcsönkönyvtárba iratkoztak, és ládában kölcsönöztek könyveket Aradról.”²

A hódmezővásárhelyi nagy-nagybácsi, Sándor Jenő a tízes évek elején a helyi értelmiségi lap, a népi plebejus, polgári liberális és demokratikus irányzatok találkozóhelyét jelentő *Jövendő* egyik szerkesztője volt. A Függetlenségi Párt Károlyi-szárnyával, Nagy György Köztársasági Pártjával és a polgári radikálisokkal voltak személyes kapcsolatai. Nagymamájának bátyja, Ormos Ede ügyvéd, agrárszocialista, majd szociáldemokrata újságíró volt, akit 1944-ben a német megszállók elhurcoltak.³

Testvérek. Schwartz Éva és György. Budapest, 1937.

Forrás: a család tulajdona

² SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel.* (Tények és Tanúk) Magvető Kiadó, Budapest, 2017. 23., 25. Köszönöm Szabad Júlia Annának az anyai dédapa és nagymama adatainak azonosítását.

³ Vö. SZABAD György: Nagy György, a leghívebb republikánus. *Tiszatáj*, 1991/10. 54–57.; Spitzer Arnold Ede / Ormos Ede (Hódmezővásárhely, 1873 – Németország, 1944) ügyvéd, újságíró, író, szerkesztő, szociográfus, történész, költő. Fő művei: *A szocializmusról, különös tekintettel a hódmezővásárhelyi munkáskérdésre.* Hódmezővásárhelyi Nyomda, Hódmezővásárhely, 1896; *1894. április 22. A hódmezővásárhelyi munkás zendülés.* Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919; *A tanyától a városig.* (Modern Könyvtár) Athenaeum, Budapest, 1919; *A földosztás. 1919. évi XVIII. néptörvény a földművelő nép földhöz juttatá-*

Egyik nagybátyja, Blantz Béla kivételes teljesítménye alapján a hódmezővásárhelyi református gimnázium önképzőköri elnöke, az első világháborúban frontkatoná, 1919-ben a román megszállókkal szemben ellenálló volt, akit 1945 elején zsidóként meggyilkoltak. Másik nagybátyja, Blancz Jenő a numerus clausus miatt nem járhatott Magyarországon egyetemre, Padovában végzett kiváló eredménnyel,⁴ nagy ígéret volt, aki egyaránt elhatárolódott a marxizmustól és a fasizmustól. Hazatérése után – korai haláláig – a Polgári Demokrata Párt ifjúsági szervezetének főtítkáráként tevékenykedett. Harmadik nagybátyja, Blantz Sándor a zsidótörvények és édesapja anyagi lehetőségei beszűkülése miatt nem mehetett egyetemre, tisztviselő volt, behívták munkaszolgálatra, és 1943-ban a Don-kanyar egyik aknamezőjén meghalt.⁵

Schwartz György az elemi iskola első két osztályát Aradon, Marosvásárhelyen, majd Kolozsváron végezte. Az iskolában a

Anya és fia.

Özv. Schwartz Imréné, Blantz Erzsébet és Schwartz György, Budapest, 1941.

Forrás: a család tulajdona.

tanítás ugyan hivatalosan két tannyelvű volt, de Marosvásárhelyen és Kolozsváron a román volt a meghatározó, ezért otthon az édesanya két gyermekét Magyarországról átcsempészett tankönyvekből tanította. A kisfiúnak Magyarországról az első élményeit az aradi kivégzettek emlékoszlopa, korán megtanult versek, a nagyszülők házában látott képek,

sáról. Wodianer, Budapest, 1919; *Mi okozta Magyarország szétbomlását?* Jászi Oszkár előszavával. Julius Fischer, Wien, 1921.

⁴ Lásd erről KELEMEN Ágnes Katalin: Peregrináció, emigráció, száműzetés. A két világháború közötti magyar diákvándorlás és a numerus clausus összefüggései. *Múltunk*, 2018/4. 4–31.

⁵ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 28–29. – Első monográfiáját nagybátyjai, Blantz Béla, Blancz Jenő és Blantz Sándor emlékének ajánlotta. SZABAD György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. 3.

olvasmányok – így Eötvös Károly *Aki örökké bujdosott* című műve és első folyamatosan elolvasott gyerekregénye Dörmögő Dömötör Nagy-Magyarországon tett utazásáról, Sebők Zsigmond tollából – alkották.⁶

A Schwartz család a *Pesti Naplót*, a *8 Órai Újságot*, *Az Újságot* és az *Esti Kurírt* járatta, és Rassay Károly pártjával, a Nemzeti Szabadelvű Párttal (1935-től Polgári Szabadságpárt) rokonszenvezett.⁷

Kétszeres kisebbségben (1924–1932)

„[É]desapám [...] Trianon után is megőrizte magyar állampolgárságát. Erre jogi lehetőséget az adott, hogy a határ innenső oldalán született. Így illetősége címén módja volt eldönteni, felveszi-e a román állampolgárságot, ez ugyanis a román oldalra kerültek számára akkor volt kötelező, ha ott is születtek. Ő megtartotta magyar állampolgárságát, s ebből konfliktusaink is származtak. Idegen állampolgároknak számítottunk és rendszeresen a Siguranțan, a román rendőrségen kellett meghosszabbítanunk tartózkodási engedélyünket. Az alkalmi nehézségek nagyon erős konfliktusba torkolltak. Édesapám, aki szakemberként a meggyesfalvi börtény igazgatói tisztségét nyerte el, egy bukaresti utazás alkalmával terrortámadás áldozata lett. A nyílt pályán vasgárdisták állították meg a vonatot, és igazoltatták az utasokat. Apám magyar útlevéllal igazolta magát, de az útlevéllől kitetszett, hogy nemcsak magyar, hanem zsidó vallású is. Ez a vasgárdisták számára kettős »örömet« jelentett. Vasrudakkal úgy ellátták a bajját, hogy amikor a vonatról ledobták, azt hitték, halott. Parasztok találták meg, és szekéren szállították be a brassói szanatóriumba, ahol hosszú lábadozás, elég súlyos utókövetkezmények nyomán sem jött teljesen rendbe.»⁸

⁶ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 30–31.

⁷ Vö. SZABAD György: Egy polgári demokrata centenáriumán. Emlékezés Rupert Rezsőre. *Kritika*, 1980/9. 16.

⁸ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 19–20. Vö. VELKEY Ferenc: I. m.; CSORBA László: Szereplő és visszatekintő – egy szövegtípusról jegyzetkészítés közben. *Magyar Tudomány*, 2020/4. 481–487. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.4.6> Lásd még: MISKOLCZY Ambrus: *A Vasgárda (1927–1937). Antiszemitizmus, mitológia, vallás*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015; Uő: *A Vasgárda II. (1937–1964). Antiszemitizmus, mitológia, vallás*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.

Blantz Erzsébet döntése vetett véget ennek a helyzetnek: a család 1932-ben Romániából áttelepült Magyarországra.

Az apa öngyilkossága (1941)

Schwartz Imrét a bántalmazás fizikailag és lelkileg nagyon megviselte. 1941-ben, a harmadik zsidótörvény elfogadása idején öngyilkos lett. Az édesanya elvesztette férjét, két gyermeke apa nélkül maradt. Schwartz György ekkor tizenhét éves volt.

„Édesapám magyarként szenvedte meg a kisebbségi sorsot Erdélyben. Nagyon keményen. Magyarként települt haza is. És öszseroppant, amikor azon a Magyarországon, amelyhez való tartozását nem kevés kockázat árán is megőrizte, a zsidótörvények egyszerre másodrangú állampolgárrá fokozták le. Egy konfliktus során, amely ugyan veszélyt nem, csak megaláztatást hozott a számára, öngyilkos lett és meghalt 1941-ben.”⁹

Gimnazista, majd kertésztanonc (1941–1943)

Szabad György az interjúban gimnáziumi tanárai közül Vajthó László és Kardos Tibor irodalomtörténészekről, osztálytársai közül pedig a munkaszolgálatosként elhunyt Rév Tamás Gáborról és a költő-irodalomtörténész Rába Györgyről mint nagyon ösztönzőkről emlékezett meg.¹⁰ A Fővárosi Könyvtár Corvin téri

⁹ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 29.; SZABADNÉ SUJÁN Andrea: Szabad György életrajza. In: GERŐ András (szerk.): *A polgári Magyarországról. Emlékkötet Szabad György tiszteletére.* Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2016. 359–366., különösen 360–361. Köszönöm Szabad Júlia Anna felvilágosítását, pontosítását.

¹⁰ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 34–35. Vö. *Diákjaink 1908-tól*: https://www.berzsényi.hu/index.php?id=6&id_a=20 (Letöltve: 2024. 08. 10.). Lásd még: RÁBA György: A puska részei. *Jelenkor*, 1992/7–8. 579–588.; BAK M. János: Tizenkét lipótvárosi berzsényista életútja és családja. Emlékek, emlékezőések. *Múlt és Jövő*, 2012/1. 39–81. – Mindkét írásra Fenyves Katalin tanulmányában bukkantam: FENYVES Katalin: Zsidó B osztályok a Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnáziumban, avagy... In: BOLGÁR Dániel–FENYVES Katalin–VÉR Eszter Virág (szerk.): *Egy polgár emlékkönyvébe. Tanulmányok a 66 éves Gerő András tiszteletére.* KIR Bt., Budapest, 2019. 233–266., 257., 259.

fiókjának az olvasója volt, de szakkönyvtárba is járt, elsőként a Mezőgazdasági Múzeuméba. A történelem, a szociológia és a politológia érdekelte. A népi írók műveit (a *Viharsaroktól* a *Cifra nyomorúságig*) Blantz Bélától megkapta. Ezekben az években José Ortega y Gassetet (*A tömegek lázadása, A szerelemről; Korunk feladata*), Wilhelm Röpkrét (*A harmadik út: korunk társadalmi válsága*) és Richard Coudenhove-Kalergit (*Totális állam, totális ember*) olvasott.¹¹

Schwartz György 1942-ben érettségizett a Berzsényi Dániel Gimnáziumban.¹² Mivel a zsidótörvények miatt nem mehetett egyetemre, 1942–1943-ban a Magyar Zsidó Kézmű- és Földművelési Egyesület kőbányai, Keresztúri úti kertésztelepén kertésztanonc lett.¹³

Munkaszolgálat, szökés, bujkálás (1944)

Schwartz György 1944. március 19., a német megszállás után munkaszolgálatos volt. A Bükkben erdőirtáson dolgozott, Rákosrendezőn romeltakarítást végzett. 1944. október 15-én megszökött a munkásszázadból, és Blantz Sándorné Kozlik Margitnál (1909–1957), meggyilkolt anyai nagybátyja özvegyénél bujkált az újlipótvárosi Hollán Ernő utca 37.-ben.¹⁴ A felszabadulás után elvitték az oroszok – onnan is sikerült megszöknie.¹⁵

¹¹ Vö. SZABAD György: Egy polgári demokrata centenáriumán. Emlékezés Rupert Rezsőre. *Kritika*, 1980/9. 16.; Uő: A Habsburg-birodalom körbonctani lelete. Jászi Oszkár: A Habsburg-birodalom felbomlása. *Kortárs*, 1983/11. 1819–1824.; Uő: Történelmi üttévesztésünk értelmezője. Bibó István válogatott tanulmányai. *Kortárs*, 1986/11. 147–152.; Uő: Jászi Oszkár újratemetésén. In: LITVÁN György (szerk.): *Jászi Oszkár hazatérése*. Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1996. 27.

¹² https://www.berzsényi.hu/index.php?id=6&id_a=20 (Letöltve: 2024. 08. 10.). Vö. SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 34–35.

¹³ SZABADNÉ SUJÁN Andrea: I. m. 360–361.

¹⁴ A rendszerváltás után a Hollán Ernő utcai ház falára emléktáblát helyezt, amelyen nagynénje emberségét és bátorságát örököltette meg. Köszönöm Szabad Júlia Anna pontosító felvilágosítását.

¹⁵ SZABADNÉ SUJÁN Andrea: I. m. 360–361.; SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 29.

„A szó szoros értelmében hős lelkű édesanyámnak köszönhető, hogy mi át tudtuk vészelni ezt a megrázkódtatást. Neki és a Don-kanyarban odaveszett nagybátyám keresztény feleségének köszönhető, hogy 1944 embervadászatát túléljük. Magam munkaszolgálatosként, majd rövid ideig, de annál fenyegetettebben, orosz fogolyként estem át megpróbáltatásokon. Mindkét helyzetből kalandos szökéssel menekültem...”¹⁶

Házasság, névválasztás (1945)

1945-ben nevet változtatott és megházasodott. Nevét Schwartz Györgyről Szabad Györgyre magyarosította. Névválasztása tudatos volt, életprogramot jelentett. Felesége, Szabad Györgyné Szegő Judit (1923 – Budapest, 2003) a vészkorszak túlélője volt.

Szabad 1945-ben belépett a Független Kisgazdapártba, amelyből Sulyok Dezső kizárásakor, 1946 tavaszán kilépett. Néhány évig Nagykőrös és Tiszakécske környékén, felesége földjén gazdálkodott, s közben Budapesten egyetemi tanulmányokat folytatott.¹⁷

Az ötvenes években feleségével Budapesten a Szemere utcában bérlakásban, a hatvanas-hetvenes években a Rippl-Rónai utcában egy kis saját lakásban lakott.

Gazdálkodó, egyetemista, aspiráns, oktató (1945–1954)

Egyetemi tanulmányait – a gazdálkodás mellett (addig, amíg a kényszerítő körülmények miatt a földet fel kellett ajánlani az államnak) – 1945-től 1949-ig végezte a Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd 1949-től 1950-ig annak jogutódján, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Amíg lehetett, szabad bölcsész volt, és Domanovszky Sándor, Hajnal István, valamint Kosáry Domokos óráit látogatta. 1948–1949-ben, amikor szakosodnia kellett, a történelmet, a könyvtárt és a társadalomtudományt választotta. 1949 nyarán – Varga Jánossal, Várkonyi

¹⁶ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 29.

¹⁷ Uo. 37–41.

Ágnessel és másokkal együtt – levéltári előkészítő tanfolyamra járt, majd a történelem mellett levéltár szakos egyetemista lett.¹⁸

Ott Szentpétery Imre, Borsa Iván, Sinkovics István és Lederer Emma tanította. Tanulmányait 1950-ben fejezte be. Szakdolgozatának – *Agrárszegénységünk és a magyar mezőgazdaság munkaerő-szükséglete 1849–1867 között* – nem volt konzulense, csak bírálója. Mód Aladár bírálta el, akivel akkor találkozott először. Amikor elvégezte az egyetemet, már egy éve gyakornok volt a Magyar Országos Levéltárban. 1951-től 1954-ig az ELTE-n aspiráns volt, 1954-től az ELTE adjunktusa, 1956-tól docense. Felesége, Szegő Judit az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott.¹⁹

Az Országos Levéltárban sokat tanult Paulinyi Oszkártól, s bár nem volt tanítványa, monográfiája opponensétől és lektorától, Szabó Istvántól. Pályatársai közül Varga Jánossal, R. Várkonyi Ágnessel és Vörös Károllyal jó szakmai kapcsolatban volt.²⁰ Rába Györgyhez pedig szoros barátság fűzte.

¹⁸ Uo. 42. Vö. HERZKA Ferenc (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes történeisz.* (Nők a tudományban) Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest, 2011. 28–29. Ó Kumorovitz Bernát, Szentpétery Imre, Maksay Ferenc, Spira György és Lederer Emma nevet sorolta fel a tanárok között, évfolyamtársakként Benczédi Lászlót, Kubinyi Andrást, Purjesz Istvánt, Péter Lászlót, Szűcs Jenőt, Varga Jánost, Vincze Editet, Vörös Antalt említette meg. Ebből úgy tűnik, hogy Szabad György egy évvel előbb kezdte a kurzust, mint Varga János és R. Várkonyi Ágnes.

¹⁹ SZABAD György: Paulinyi Oszkár (1899–1982) tudományos munkásságáról. *Történelmi Szemle*, 1984/3. 505–507.; Uó: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 37–62.

²⁰ SZABAD György: Szabó István köszöntése. *Kortárs*, 1968/7. 1171–1172.; Uó: Szabó István (1898–1969). *Századok*, 1970/2. 516–518.; Uó: Szabó István a felszabaduló jobbágság földtulajdonlási igényéről. In: RÁCZ István (szerk.): *Szabó István emlékkönyv*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 302–309.; OROSZ István: Szabó István és Szabad György történetirői kapcsolatáról. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetirői munkássága*. Ráció Kiadó, Budapest, 2018. 34–40.; ERŐS Vilmos: Egy „polgári” történész viszontagságai az 1950-es, 1960-as években. *Múltunk*, 2020/4. 106–130.; SZABAD György: R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. *Századok*, 1963/1. 191–196.; VARGA János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban* című monográfiájának (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971) Szabad volt a lektora.

Agrártörténeti monográfia (1955)

Amikor Szabad György kandidátusi értekezését írta, melyet 1955-ben védett meg, a társadalmi formációk (ősközösség, rabszolgatartó, feudális, kapitalista, kommunista társadalom) *ötosztatú* sztálini sémája, az osztályharc, a forradalom és a forradalmi erőszak marxi–lenini–sztálini értelmezésének illusztrálása volt a totalitárius pártállam ideológiai elvárása.

1963-ban az eredeti tőkefelhalmozás tételét egy bő évtizeddel korábbi adaptálója, Pach Zsigmond Pál az elkanyarodás, a második jobbágyság és a porosz utas fejlődés téziseivel váltotta fel.²¹ Szabad első monográfiája az eredeti tőkefelhalmozás tételének illusztrálásával szemben a Domanovszky-iskola uradalomtörténeti irányvonalának folytatása és meghaladása volt.²² Akkori tanítványai – Kecskeméti Károly visszaemlékezése szerint – szakdolgozati témaként uradalomtörténeteket dolgoztak fel.²³

1956

Szabad György soha nem volt az állampárt tagja. Hallgatói mint igényes tanárt és kiváló előadót tartották számon. A Kolhoz Kör, amelyet Molnár József szervezett, és negyven-ötven tagja volt, 1956. március 15. előestéjén illegális összejövetelt tartott, ahová meghívták Szabadot. Visszaemlékezése szerint Molnáron kívül jelen volt I. Tóth Zoltán, a Történettudományi Kar dékán-

²¹ PACH Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1963. – Pach Zsigmond Pál elkanyarodás és röghöz kötés tételét Varga János szembesítette a forrásokkal: VARGA János: *A jobbágyrendszer a feudalizmus kései évszázadaiban. 1556–1767*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

²² Az értekezés opponensei Pach Zsigmond Pál és Szabó István voltak. Szabó István lektorálta a monográfiát. Lásd még: KAPOSZI Zoltán: A nagybirtok-átalakulás strukturális kérdései Szabad György „A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra” című munkájában. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 15–33.; Továbbá: SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 55–62.

²³ Kecskeméti Károly szóbeli közlése. Vö. Uó: *Tök község parasztsága az Urbáriumtól az úrbéri perek végéig, 1770–1879*. Petőfi Emlékkönyvtár és Művelődési Ház, Tök, 2009.

ja, Varga János dékánhelyettes, Hegedűs Viktor (I. Tóth aspiránsa) és Szabad több hallgatója.²⁴ A Kolhoz Körhöz tartozott – mások mellett – még a Szabad-tanítvány Kecskeméti Károly és Trencsényi-Waldapfel Imre idősebb fia, Trencsényi Imre is.²⁵ I. Tóth Zoltán és Szabad ezután rendszeresen együtt ebédeltek és beszélgettek. I. Tóth Szabadot a Magyar Történelmi Társulat Budapesti Tagozata titkárának kérte föl. Szabad részt vett a Petőfi Kör ülésein, Rajk László és társai október 6-i újratemetésén és az október 23-i tüntetésen. Ott volt a Bem-szobornál és a Kossuth téren. A forradalom napjaiban Bolla Ilona javaslatára az Oktatók Ideiglenes Forradalmi Bizottsága tagjának, november 4-e után pedig Pais Dezső felkérésére az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság titkárának választották meg. A kádári restauráció idején, „a megpróbáltatás éveiben” érezhetően megfigyelték. Siklós András, a tanszék akkori vezetője, Szabad főnöke és több meg nem nevezett párttag oktató folyamatos politikai nyomás alá helyezte, ezért előadásairól gyorsírásos jegyzeteket készített. Kniezsa István dékán védte, a nagy tekintélyű Pais Dezső pedig erkölcsileg támogatta. Az is nyilván számított, hogy 1957-ben jelent meg monográfiája, kandidátusi értekezésének könyvvé fejlesztett változata.²⁶

²⁴ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 63. Vö. ZSEBÓK Csaba–NAGY ERVIN–BENCE Lajos: *Tiszta szívvel 1956-ban. A „Kolhoz Kör”: a forradalom (egyik) szellemi előkészítője.* Oikosz Alapítvány, Dunakeszi, 2019. Lásd még: SZABAD György: Molnár József (1930–1974). *Agrártörténeti Szemle*, 1975/3–4. 534–535.; Uő: Varga János köszöntése. *Magyar Nemzet*, 1987. március 6.; Uő: Emléksorok Molnár Józsefről. *Rédei Hírek*, 1991/12. 3–4.; Uő: I. Tóth Zoltán (1911–1956). *Magyar Szemle*, 2007/1–2. 39–42.; Uő: Varga János (1927–2008). *Magyar Tudomány*, 2008/12. 1540–1541.; Uő: A halhatatlan történész hagyatéka. *Magyar Nemzet*, 2008. január 25. – I. Tóth Zoltán szobrának felállítását Szabad György kezdeményezte. Forrás: https://www.kozterkep.hu/2716/I_Toht_Zoltan_akademiai_56_os_emlek_Budapest_2006.html (Letöltve: 2024. 08. 12.).

²⁵ Kecskeméti Károly és Trencsényi Balázs szóbeli közlése. Vö. KECSKEMÉTI Károly: I. m. Bevezetés.

²⁶ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 63–86.

Szabad György és a Szabad-iskola

A történész diákkör kirándulása Debrecenbe, 1974. április.

A képen szereplők: hátsó sor balról jobbra: Szabad György, Erdődy Gábor, Wellmann Nóra, Gyáni Gábor, Pajkossy Gábor; középső sor: Bakcsi Erzsébet, Cservényi Magdolna, Csorba Csilla, Kerényi Péter; első sor: Szabolcs Júlia, Rieger Edina, Szekeres Zsuzsanna, Kőrösi Ilona.

Forrás: a család tulajdona

Egyetemi előadásait az 1790 és 1849 közötti magyar történelemlről, speciális kollégiumait, szemináriumait és levéltári demonstrációit tematikus kérdésekről és esetfeldolgozásokból tartotta, miként szakdolgozati és egyetemi doktori témajavaslatait, szakdolgozat-vezetéseit és konzultációit is. Igényes előadásai nagy népszerűségnek örvendtek, és hallgatói számára szakmai, értékrendszerbeli, előadói és viselkedési mintát jelentettek. Szemináriumai a történeti kutatómunka feltételeinek, készségeinek és technikájának elsajátítására irányultak az egyéni feladatmegoldás, annak közös megvitatása, a csoportdinamika és a személyre szabott figyelem együttes segítségével.²⁷

²⁷ Hős János: Szabad György meghirdetett egyetemi órái, 1953–1990. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 271–284.

Szemináriumain a részvételt előzetes írásbeli jelentkezéshez kötötte, és a létszámot maximálta. Mégis olyan túljelentkezés volt, hogy előfordult, hogy hallgatói kérésére más időpontot nem találva szombat reggelre hirdette meg óráját.²⁸

Egyetemi és Eötvös kollégiumi órái, szakkollégiumai a továbbképzés formái voltak, ahol szakmai ismereteket és tapasztalatokat osztott meg fiatalabb kollégáival. Az Országos Levéltárban és a Pest Megyei Levéltárban tartott levéltári demonstrációi pedig sokak számára az első találkozást jelentették a kéziratos forrással. Olyan személyes élményt, amelynek motiváló ereje meghatározó volt. Akiket érdeklődőknek és tehetségeseknek látott, azoknak szakdolgozati témákat javasolt, és mindenki számára nyitva álló heti konzultációin segített abban, hogy a diákok témájukat önállóan fel tudják dolgozni. A szakdolgozatokról és a doktori értekezésekről igényes (alapos, lelkiismeretes, tárgyilagos és kritikus), a forrás és irodalom felhasználásától a téma feldolgozásának tartalmi, szerkezeti és stiláris értékeléséig terjedő írásbeli véleményt készített, amelyből egy példányt leadott a dékáni hivatalnak, egyet pedig átadott az értekezés szerzőjének. Tanítványaival államvizsgájuk után kezdeményezte, hogy tegezzenek egymást. A mintaadó mester–tanítvány viszony nyomán a tanítványok között is kollegiális és baráti kapcsolatok szövődtek, illetve a már kialakult kollegiális és baráti kapcsolatok megerősödtek. Soha nem volt tanszékvezető, tanárként semmiféle hatalmi pozíciója sem volt: nem rendelkezett pénzek és státuszok felett. Amit nyújtott, az tudás, figyelem, szellemi és erkölcsi példa, egyéni és közösségi értékelési és magatartásminta volt. Erre épült a nemzedékeken átívelő Szabad-iskola.²⁹

²⁸ Ezt az információt Karsai Lászlónak köszönöm.

²⁹ DÉNES Iván Zoltán: *Emlékeim Szabad Gyögyről. Élet és Irodalom*, 2015. december 4. 8. Vö. GERŐ András (szerk.): *A polgári átalakulásért. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány*, Budapest, 2016. 83–356.; VELKEY Ferenc: I. m.; CSORBA László: I. m. – Tanítványai közül a tisztelgő kötetekben szerepeltek: Borsi-Kálmán Béla, Csorba László, Dénes Iván Zoltán, Dobszay Tamás, Dóka Klára, E. Csorba Csilla, Erdmann Gyula, Erdődy Gábor, Fónagy Zoltán, Frank Tibor, Fülöp Éva Mária, Gergely András, Gerő András, Heiszler Vilmos, J. Ujváry Zsuzsa, Jeszenszky Géza, Kovács István, Melczer Tibor, Miskolczy Ambrus, Pajkossy Gábor, Pálmány Béla, Ress Imre, Ring Éva, Rosdy Pál.

Szabad György számos tanulmányt, két nagymonográfiát, egy kismonográfiát, egy, a forrásbemutató és a feldolgozás háttárán elhelyezhető könyvet írt, és annak nyomán két szemelvénygyűjteményt, a kétkötetes *Magyarország története* 1849 és 1890 közötti részének, az egyetemi tankönyv és a tízkötetes szintézis neoabszolutizmus/önkényuralom korabeli részének a szerzője volt. Tanulmányait nem gyűjtötte össze és nem adta ki tanulmánykötetekben.³⁰ Azt csak jóval halála után tették meg mások.

A Molnár Erik-vita

1956 után a pártállam ideológusai megváltoztatták a marxista-leninista értelmezési keret kánonját. Molnár Erik (Szabó Ervint követve) felülírta a *népi = haladó, népi = nemzeti, nemzeti, tehát haladó* – Szűcs Jenő által feltárt – szillogizmusát és Révai József tételét a kettős lelkű középnemesség polgári funkciójáról. Előfeltevése, a *haladó, tehát nem nemzeti* alapján a Habsburg-abszolutizmust és Birodalmat haladónak, a magyar nemesiséget feudálisnak, a rendi nemesi függetlenségi harcokat pedig szeparatistának és reakciónak minősítette.³¹ Molnár Erik és a

³⁰ SZABAD György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom...* I. m.; Uó: *Forradalom és kiegyezés válaszüjtán (1860–61)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967; Uó: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Kossuth Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest, 1977; Uó: *Miért halt meg Teleki László?* Helikon Kiadó, Budapest, 1985. A továbbiakra lásd: PAJKOSSY Gábor: Szabad György szakirodalmi munkássága (1951–1983). In: DÉNES Iván Zoltán–GERGELY András–PAJKOSSY Gábor (szerk.): *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 1984. 463–480.; KULCSÁR Erzsébet–SZABAD Júlia–SZABADNÉ SUJÁN Andrea: Szabad György történeti munkáinak bibliográfiája. In: GERÓ András (szerk.): I. m. 369–395. Lásd még: MIRU György: *Szabadság és politikai közösség. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai*. (Eszmetörténeti Könyvtár 15.) Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011; Uó: Szabad György Kossuth-értelmezése. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 143–167.; Uó: Szabad György és a magyar történetírás függetlenségi paradigmája. *Magyar Tudomány*, 2020/4. 437–445. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.4.2>

³¹ LACKÓ Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történelem-vitája, *Századok*, 2008/6. 1483–1536. Vö. ANATOL LIEVEN: *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path of Independence*. Yale University Press, New Haven–London, 1994; JAMES MARK: *The Unfinished Revolution. Making Sense of the*

Szabad György, 1961.

Forrás: a család tulajdona

nézetei körül kialakult vita számos tabut tört meg, ami megnyitotta az utat a korábbi sémáktól kevésbé terhelt kutatások előtt. Molnár Erik merev történelemfelfogása – amelyet (a balti szovjetkötársaságokban alkalmazott nomenklatúracsere és antinacionalista kampány után) az 56-os forradalom örökségével szemben fogalmazott újra és emelhetett a Kádárrendszer történettudományi kánonjává – ugyanakkor új tabukat hozott létre. Ezek közé tartozott a nemzeti örendelkezés, a nemzetépítés és a nemzeti függetlenség, amelyeket nem önértéknek,

hanem a társadalmi haladás eszközeinek, többnyire akadályának, hátráltatójának minősített.

Indoktrináció és ellenkánonképzés ütközése (1969)

1969. október 11-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán – a Kommunista Ifjúsági Szövetség keretei között, ám annak pártállami jellegével szembenálló, akkor már fél éve kibontakozásnak indult – ezeröttszáz tagot kétszázötvennyolc küldöttel képviselő demokratikus egyetemista diákmozgalom kari gyűlést tartott. A diákmozgalmat Magyarországon 1956 óta nem tapasztalt reformvágy, szellemi pezsgés, politikai dinamizmus és autonómia jellemezte. Ám a kari gyűlést a fel-

sőbb pártszervezetek egyetértésével Székely György dékán annak nyitónapján berekesztette, ami a demokratikus diákmozgalom, „a magyar 68” felszámolásának kezdetét jelentette.³²

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának akkori, Pesti Barnabás utcai (ma Piarista köz) épülete és a Magyar Tudományos Akadémia Roosevelttel (ma Széchenyi) téri palotája négy villamosmegállónyira volt egymástól. Tizenhat nappal a kari gyűlés betiltása után a pártállam által kontrollált Magyar Tudományos Akadémián egy akadémiai doktori értekezés vitája zajlott le. Olyan, amely a pártállami kereteket feszegette. Ebben a fejezetben a szokatlan és a korban példátlan vita lefolyását, dinamikáját, álláspontjait, az álláspontok ütközéseit, előfeltevéseit és értelmezési kereteit rekonstruálom, elemzem és értelmezem az Akadémiai Levéltárban található jegyzőkönyv alapján. Azért, hogy az ideológiai indoktrináció és az ellenkánonképzési kísérlet ritualizált keretek közötti ütközéseit feltárhassam.³³

Botrány a ceremónián

1969. október 27-én reggel 9 órai kezdettel – Mód Aladár elnöklésével – került sor Szabad György akadémiai doktori védésére a Magyar Tudományos Akadémia felolvasótermében. A jegyzőkönyv később közreadott kivonata szabályos, megszokott,

³² DÉNES Iván Zoltán: Diákmozgalom Budapesten, 1969. In: Uó: *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008. 239–259.; TÁBOR Ádám: Adalékok az 1969-es bölcsész-kari diákmozgalomhoz. *Élet és Irodalom*, 2008. augusztus 22. 2.; GERGELY Ferenc: *KISZ. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története 1957–1989*. Holnap Kiadó, Budapest, 2008; APOR Péter: Az alternatív demokrácia nyomorúsága. Ideológia, politikai nyelv és az ellenzékiesség lehetőségei Magyarországon, 1968–1973. *Történelmi Szemle*, 2017/4. 591–604.; RAINER M. János: *Hatvannyolcas tavasz a bölcsészkaron – 1969-ben*. Kézirat. (Megjelenés előtt.)

³³ Vö. GYÁNI Gábor: Kánon, ellenkánon, politikai megfelelés. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció Kiadó, Budapest, 2015. 19–39.; RÁCZ Sándor: A nemzeti történelem dekanonizációja és a politikai közösség rekonstrukciója. Uo. 66–84.; GERGELY András: Kísérlet mesterebeszélés megalkotására: a „tíz-kötetes” Magyarország története. Uo. 206–213.; GYÁNI Gábor: *A történelmi tudás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2020.

rituális eseményt sejtetett.³⁴ Holott a védés szokatlan, sőt az akadémiai doktori védések sorában egyenesen példátlan volt. Szokatlan volt, mert Szabad György már megjelent politikatörténeti nagymonográfiáját, a *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–61)* című – 1964-ben elkészült és 1967-ben publikált – vaskos könyvét nyújtotta be értekezéséként. Példátlan pedig azért volt, mert a jegyzőkönyv tanúsága szerint a védés két napig, tíz órán keresztül tartott. Ugyanis Lukács Lajos, számos vitában Szabad régi ellenfele obstrukcióval felérő hozzászólásával hosszú órákra megbénította az eljárást, ami miatt a védést el kellett napolni. A második napon pedig Siklós András, a kádári megtorlások idején Szabad főnöke, felszólalásában polgárinak, nem-marxistának minősítette az értekezést és szerzőjét, amivel megkérdőjelezte az egész minősítési eljárást, hiszen tudományos fokozatot csak marxista–leninista munka szerzőjének lehetett odaítélni.³⁵

Opponensi vélemények

Az értekezés opponensei Sótér István irodalomtörténész, Kovács Endre és Kosáry Domokos történészek voltak. A jelölt tudományos életrajzának ismertetése után az opponensek felolvasták egyértelműen pozitív opponensi véleményeiket, amit vita követte. Mindhárom opponens kiemelte és nagyra értékelte a monográfia tárgyilagosságát, adatgazdagságát és szakmai színvonalát.

Sótér István irodalomtörténész és író, Eötvös József monográfusa Szabad György művét a Világos utáni bő évtized irodalmi jelenségei és legnagyobb alkotói, Arany János, Madách Imre és Vajda János költészete szempontjából úttörő jelentőségűnek tar-

³⁴ MTA II. Osztály Közlemények 19, 1970. 149–150. Vö. Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (MTAL). Jegyzőkönyv Szabad György „Forradalom és kiegyezés választútján” című doktori értekezésének 1969. október 27-én és 28-án megtartott megvédéséről. TMB 180/3. TMB 145-088/1969. (A továbbiakban *MTAL, Jegyzőkönyv.*) Jegyzőkönyv a bíráló bizottság zárt üléséről, Budapest, 1969. október 27/28/. 1–3.; Állásfoglalás doktori fokozat ügyében. Történelemtudományi Szakbizottság, Budapest, 1969. december 5.

³⁵ *MTAL, Jegyzőkönyv.* 1–54.; Állásfoglalás.

totta és üdvözölte annak politikatörténeti megközelítését. Úgy látta, hogy költészetüket magyarázza, hogy míg 1848 előtt a haladás, a társadalmi kérdések felvetésével lehetett mozgósítani a nemzet, a nemzeti ügy mellett, addig az önkényuralom korában a nemzet, a nemzeti ügy ébrentartásával lehetett fenntartani a haladás, a társadalmi demokratizmus igényét.³⁶

Kovács Endre történész, egyebek mellett *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak* című monográfia szerzője arra mutatott rá, hogy a monográfia az 1860–1861-es nemzeti ellenállás részletes, a küzdelem teljes spektrumát feltáró korrajzát nyújtja. Tanulsága, hogy a függetlenség iránti helytálláshoz nem társult arányos társadalmi és nemzetiségi program. Nemcsak a hazai politikában, hanem az emigrációban, így Kossuthnál sem. A nemzetiségi kérdés esetében azért, mert a politikusok és a politizáló közvélemény ragaszkodott az ország területi integritásához.³⁷

Kosáry Domokos, Szabad egykori tanára dicsérte az értekezés igényességét, anyaggazdagságát, vizsgálati módszereinek sokoldalúságát, magas szakmai színvonalát. Majd a monográfia anyaga alapján arra keresett választ, hogy miért tört meg az ellenállás lendülete. Úgy látta, hogy annak oka a nemesi politikában, a politizáló nagy többségben, s az azt meghatározó társadalmi osztály – politikát determináló – jellegében lehető fel.³⁸

Obstrukciós kísérlet: az indoktrináció számonkérése 1.

A közönség soraiból elsőként felszólaló Lukács Lajos, Szabad régi ellenfele a jegyzőkönyv tanúsága szerint ragaszkodott hozzá, hogy írásban elkészített hozzászólását teljes terjedelmében elmondja, s ahhoz reflexiókat is fűzzön.³⁹ Írásos hozzászólása

³⁶ SÓTER István: A történelem dilemmái. *Kritika*, 1970/1. 17–22.

³⁷ KOVÁCS Endre: A történelem válaszútján. *MTA II. Osztály Közlemények*, 1971/1–2. 91–102. Vö. Uő: *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

³⁸ KOSÁRY Domokos: Szabadságharc és kiegyezés között. Reflexiók egy témához. *Történelmi Szemle*, 1969/3–4. 337–344.

³⁹ *MTAL, Jegyzőkönyv*. 1–23.; Lukács Lajos hozzászólása 1–26.

legalább kétszer olyan hosszú volt, mint egy opponensi vélemény. Szerteágazó mondanivalójában mindenekelőtt azt állította, hogy Szabad munkájának címe nem fedti annak tartalmát. A nemzeti ellenállás ugyanis nem volt forradalom, ám kiegyezés sem volt. Azáltal, hogy a hazai ellenállás nemzeti célokat követett, nem pedig a társadalmi haladásét, a politikai mozgalom jóval ellentmondásosabb volt, mint ahogy azt Szabad bemutatta. Az emigráció vezetése a felszabadító háború helyett a diplomáciát választotta, emiatt politikája más képet mutat, mint amilyennek Szabad ábrázolta. Mindezek mellett felrótta, hogy a munka számos forráskritikai kérdést vet fel, mert Szabad összefüggésükből kiragadva értelmezte az egyes dokumentumokat.⁴⁰

Lukács Lajos mondanivalójának a lényege az volt, hogy Szabad műve elfogult és torzító, mivel nem a marxista forradalomértelmezést követi, nem osztálytartalmukon méri a politikai és társadalmi mozgalmakat, és nem Marx és Engels Kossuth-kritikájára épít. Arra, amely szerint Kossuth mazziniánus kötődését bonapartizmussal váltotta fel. Felrótta Szabadnak, hogy Kossuth nem Garibaldi híve volt, hanem III. Napoléoné.⁴¹

Volt, amiben Lukács Lajos – feltehetően – Szabó Ervin Kossuth-képét, Marx *Herr Vogtján* alapuló *nemesi kiváltságörző politikus* értelmezését kérte számon Szabadon, ám döntően Révai József *következetlen forradalmár* Kossuth-képét hiányolta.⁴² Azt, aminek alapján 1952-ben két szerzőtársával, Mérei Gyulával és Spira Györggyel Kossuthról életrajzot tett közzé.⁴³ A bizottság és a közönség tagjai közül nyilván többen is tisztában voltak ezzel.

⁴⁰ MTAL, *Jegyzőkönyv*. 1–8.; Lukács Lajos hozzászólása 1–26. Vö. MIRU György: Szabad György Kossuth-értelmezése. I. m. Különösen: Vita Lukács Lajossal, 148–151., továbbá a *Magyar Tudomány* Szabad György-különszáma: https://mersz.hu/hivatkozas/matud_322#matud_437 (Letöltve: 2024. 08. 13.).

⁴¹ MTAL, *Jegyzőkönyv*. 1–8.; Lukács Lajos hozzászólása 1–26.

⁴² Vö. CSERNE Péter: Köznemesi felkelő vagy következetlen forradalmár? Szabó Ervin és Révai József Kossuth-értelmezései. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei.* (Eszmetörténeti Könyvtár 1.) Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 65–97.; LACKÓ Miklós: I. m.

⁴³ MÉREI Gyula–SPIRA György–LUKÁCS Lajos: *Kossuth Lajos. Rövid életrajz.* Művelt Nép, Budapest, 1952. Vö. HECKENAST Gusztáv–INCZE Miklós–KARÁCSONYI Béla–LUKÁCS Lajos–SPIRA György: *A magyar nép története. Rövid áttekintés.* Művelt

Az értelmezési keret átértelmezései 1.

A termet 14 órakor át kellett adni, ezért Mód Aladár ismételen figyelmeztette a felszólalót a méltányosságra, az önkorlátozás szükségességére. Szabad György viszont többször is jelezte, hogy érdeklődéssel hallgatja Lukács Lajos hozzászólását. Lukács Lajos nem engedett az elnök kérésének, s korlátlan és korlátozatlan felszólalásával kelepcehelyzetet teremtett. Két kiút kínálkozott: az elnök hatalmi szóval belefojtja a szót, amivel támadhatóvá teszi az eljárást, vagy elnapolja a védést.

A vitában Lukács Lajos után Mód Aladár szólalt fel. Szerinte Szabad differenciálta a birtokos nemességen belüli álláspontokat, Kosáry viszont az osztályérdeket és az osztályt dogmatikusan fogta fel, azokat közvetlenül megfeleltette egymásnak, s így mindkettőt leegyszerűsítette.⁴⁴

Mód Aladár hozzászólását Hanák Péteré követte. Ő úgy látta, hogy a könyv többvariációs fejlődési lehetőséget vázolt fel, amelynek határait szerinte a forradalom megismétlésének és az abszolutisztikus rendszer fennmaradásának lehetetlensége alkották. Egységes nemesség és birtokos osztály helyett inkább annak különböző, egymásnak feszülő irányzatairól beszélhetünk. Mivel a kossuthi program potenciális hívei nem tudtak felülkerekedni, az 1861-es fordulat a kiegyezéshez vezetett. Az érdekegyesítés feltételei ugyanis nem voltak azonosak 1848-ban és 1861-ben, hiszen a feudalizmust 1861-re már felszámolták. Immár a feudális maradványok felszámolása került napirendre, ami viszont új érdekegyesítést kívánt. Hanák Mód Aladárral szemben úgy látta, hogy a 48-asságot a nemzeti önállóság, a demokratikus haladás, az agrárkérdés és a nemzeti kérdés demokratikus megoldása együttesen alkották. A birtokos nemesség viszont – hiszen nem volt nemzeti burzsoázia – nem tudott ennek eleget tenni, ezért lefelé elsáncolta magát, kifelé pedig nem egyez-

Nép, Budapest, 1953. Vö. MIRU György: Szabad György Kossuth-értelmezése. I. m. Különösen: Vita Lukács Lajossal, 148–151.; ERDŐDY GÁBOR: Kossuth külpolitikája 1848–1849-ben. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 110–142.

⁴⁴ *MTAL, Jegyzőkönyv*. Mód Aladár felszólalása. 8–11.

kedett. Egyetértett Kosáryval, hogy amennyiben a magyar birtokos nem fenn akarta tartani birtokai felett az uralmát, csak az elnyomó hatalomhoz fordulhatott.⁴⁵ Lukács Lajosnak viszont igazat adott abban, hogy Magyarországon nem volt forradalmi helyzet, és a könyv valóban árnyaltabban mutathatta volna be az emigrációt. Ám tudomásul kell venni, tette hozzá, hogy nem mindig esik egybe a legdemokratikusabb a legrealisabbal, a haladás a realitással. A történésznek pedig nem az a feladata, hogy a leghaladóbb realitását bizonyítsa, hanem az, hogy a történelem valóságos ellentmondásait feltárja.⁴⁶

Hanák Péter hozzászólása után Sötér István kért szót. Ő Mód Aladárral értett egyet, Hanákkal pedig vitatkozott. Úgy látta, hogy a Hanák által megfogalmazott maximalista programot az önkényuralom viszonyai között nem lehetett úgy hirdetni, mint 1849-ben a debreceni országgyűlésben. Ennek ellenére a magyar irodalom Világos után sok mindent folytatott abból, amit a reformkorban és 1848-ban képviselt, ami magyarázatot igényel. Ám azzal, hogy a vita a középnemességre szűkült, s a plebejus rétegeket számításán kívül hagyta, kizárta a magyarázat lehetőségét. Lukács Lajost, aki Vajda János röpiratait, az *Önbírálatot* és a *Polgárosodást* példamutatóként, s a helyzet lényegét kifejezőként kérte számon, korrigálta: Vajda röpiratait egyáltalán nem lehet politikai programnak tekinteni. Felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak a magyarság került 1861-ben dilemma elé, hanem a nemzetiségek is. Választhattak aközött, hogy a magyar uralkodó osztállyal egyeznek ki vagy a Monarchiával, s ők az utóbbit választották. A dogmatikus álláspontot ne helyettesítsük önlebecsülő állásponttal – zárta hozzászólását Sötér István.⁴⁷

⁴⁵ Vö. HANÁK Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971; Uő: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. Lásd még: KOVÁCS András: Két kiegészítés. In: RÉZ Pál (szerk.): *Bibó-émlékkönyv. I–II. Századvég Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest–Bern, 1991. II. 118–139.*; GERGELY András: Hanák Péter és Szabad György vitája a kiegészzésről. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból. I. m. 171–190.*; CSORBA László: Ki lehet a jövőnek mestere? In: Uo. 191–211.; CSUNDERLIK Péter: *Egy különleges közép-európai történelem. Hanák Péter pályaképe (1921–1997)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2023. 148–197.

⁴⁶ MTAL, *Jegyzőkönyv*. Hanák Péter felszólalása. 11–19.

⁴⁷ MTAL, *Jegyzőkönyv*. Sötér István felszólalása. 19–23.

Ezt követően Mód Aladár elnök a védést másnap reggelig elnapolta,⁴⁸ s az másnap délelőtt 10 órakor Kovács Endre felszólalásával folytatódott. A felszólaló tételesen cáfolta Lukács Lajos Kossuth-képét. Azt, hogy Kossuth Mazzini⁴⁹ forradalomcsinálását bonapartizmussal váltotta fel, de azt is, hogy az emigráció kossuthiánus és garibaldista táborra oszlott volna. Kossuth nem volt bonapartista, s az emigráció nem vált szét kossuthiánus és garibaldista táborra. E téves állítások konstrukciók: az első Marx *Herr Vogt* című írásából származik, a második Lukács Lajostól. Marx rossz informátorok hatására alakította ki a maga Kossuth-képét – állította –, amitől ideje lenne elszakadni.⁵⁰

Stigmatizálás

Kovács Endre után a közönség soraiból Siklós András, a történelemtudományok kandidátusa jelentkezett szólásra. Ő – az 1958 májusáig kényszerű moszkvai emigrációban élő tanszékvezető Andics Erzsébet helyettesítője, s így Szabad tanszéki főnöke a kádári megtorlás megindítása idején – jelezte, hogy nem ért a témához, s bár nagyra értékeli a művet, azt polgári, nem-marxista munkának látja, szerzőjét pedig polgári, nem-marxista tudós-nak. Olyannak, aki a síkság (tehát a polgári tudományosság), nem a hegycsúcs (azaz a marxizmus–leninizmus) képviselője.⁵¹

A végkövetkeztetést mindenkinek magának kellett levonnia. Azt, hogy bármilyen színvonalú is a monográfia, az értekezés és szerzője nem felel meg a minősítés alapfeltételének. Annak, hogy csak marxista mű és szerző kaphat tudományos fokozatot.

⁴⁸ *MTAL, Jegyzőkönyv.* 1–23.; Lukács Lajos hozzászólása 1–26.

⁴⁹ Giuseppe Mazzini (1805–1872) olasz politikus, 1831-ben megalapította az egységes olasz köztársaság megteremtéséért küzdő Ifjú Itáliát. Az olasz egység – 1861-ben – Mazzini törekvéseivel szemben királyságként valósult meg.

⁵⁰ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Kovács Endre hozzászólása. 24–33. Vö. FRANK Tibor: *Marx és Kossuth.* (Nemzet és Emlékezet). Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

⁵¹ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Siklós András hozzászólása. 33–37. Siklós itt nyilván Lukács Györgynek a 19. század kritikai realizmusát a 20. század szocialista realizmusával összevető hasonlatára utalt. Vö. SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 50–52., 83.

A vita egyik hallgatójaként úgy éreztem, hogy a teremben szinte megfagyott a levegő.

Ki képviseli a kánont?

Siklós András hozzászólását Kosáry Domokosé követte. Igazat adott Sötér Istvánnak abban, hogy az irodalom megközelítését nem lehet a köznemesség tudatállapotára korlátozni. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az 1860–1861-es országgyűlés állásfoglalását viszont nem lehet a társadalom tudatállapotára szűkíteni, hiszen az politikai kérdés volt, mégpedig – elsőprő országgyűlési súlya miatt – a nemesi politika kérdése. Azzal kapcsolatban pedig, miszerint álláspontja dogmatikus lenne, vitatkozott Mód Aladárral. Replikája szerint ugyanis a dogmatizmus az osztályszemlélet merev alkalmazását, az osztályok, a cselekvések és az ideológia között közvetlen kapcsolat feltételezését és a voluntarizmus múltba vetítését foglalta magában, amihez fel lehetett használni a magyar nacionalizmus egyes elemeit. A múlt illúziók nélküli, tárgyilagos megismerése azonban mentes mindettől. Különböző álláspontokat különböző színvonalon lehet kifejtteni. Úgy látta, hogy Hanák és Ránki Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről kéziratban kifejtett véleménye⁵² színvonalas, nem dogmatikus, a múlt reális ismeretére irányul. Olyan, amit a részletekre vonatkozó vitathatósága ellenére követendőnek tart. Ő a 19. századi magyar nemesi politikát az egész magyar történelem perspektívájából nézi, míg Szabad máshonnan. Álláspontjuk mindenekelőtt ezért különbözik. Ám Szabad olyan színvonalon fejtette ki álláspontját, amely vitára érdemes. Annak érdekében pedig, hogy a vita kellő színvonalon folyjon, biztosítani kell a vita alapfeltételeit, többek

⁵² Első, vitára bocsátott változat: HANÁK Péter–LACKÓ Miklós–RÁNKI György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. *Történelmi Szemle*, 1969/3–4. 283–336. Második változat a vitával együtt: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. (Értekezések a történeti tudományok köréből). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. A vita ismertetése: V[ARGA] F. J[ános]: Magyarország két világháború közötti történetéről (Vita a Magyarország története VIII. kötetéről). *Történelmi Szemle*, 1974/4. 655–663.

között az egyéni álláspont kifejtésének korlátok közé szorításával – utalt a Lukács Lajos előző napi hozzászólása következtében kialakult helyzetre.⁵³

Láttuk, hogy Kovács Endre tételesen cáfolta Lukács Lajos me-rev, dogmatikus, az egyedül igaznak tartott értelmezési keretet számonkérő álláspontját. Azt is, hogy Siklós András ideológiailag nyíltan megbélyegezte a művet és szerzőjét. Kosáry Domokos pedig Mőd Aladárral szemben foglalt programszerű állást. Úgy, hogy azzal saját magát az ítélkező szerepébe helyezte.

Érvelés az ellenkánonképzés jegyében

Mindezek után kapta meg Szabad György a válaszadás lehetőségét. A kérdésekre és a megjegyzésekre méltóságteljesen, elegánsan, tárgyyszerűen válaszolt. Opponenseinek köszönetet mondott, észrevételeikre pedig tételesen válaszolt, ahogy utánuk Lukács Lajosnak is.

Sötér István szerint a mű címe összhangban van a politikai erők belső és külső konfliktusaival, az irodalomban észlelt jelenségekkel és a legnagyobb alkotók fejlődésének dilemmáival. Kovács Endre és Kosáry Domokos viszont fenntartásokat fogalmazott meg a címmel kapcsolatban. Kovács Endre szerint az alternatíva valóban létezett, ám a forradalmi célkitűzések nem mutattak túl 1848-on, legjobb esetben 1849-en, bár 1849 védelme összekapcsolódott továbbfejlesztésének óhajával. Kosáry Domokos elismerte, hogy 1860–1861 fordulópont volt az 1848–1849-es forradalom és az 1867-es kiegyezés között. A *válaszút* azonban nem fordulópontra, hanem alternatívára, két lehetőség közötti választásra utal, ami elvben igaz, ám a politikát kézben tartó erők szempontjából gyakorlatilag nem. Szabad szerint 1860 októberében a magyar politikai élet tizenkét év után először megnyílt színterein két politikai ajánlat konfrontálódott: a konzerva-

⁵³ *MTAL, Jegyzőkönyv*. Kosáry Domokos hozzászólása. 37–42. Vö. HERMANN Róbert: Kosáry Domokos és Szabad György vitája. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 212–242.; Uó: Személyes vagy tudományos? Kosáry Domokos és Szabad György vitájának előzményei. *Magyar Tudomány*, 2020/4. 446–455. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.4.3>

tívek ajánlata, az Októberi Diploma kiegyezési megállapodása és egy széles nemzeti ellenállási koalícióé, amely félre kívánta állítani az 1848-as forradalmi vívmányokat. A magyar politikai erők túlnyomó többsége elutasította a konzervatív kiegyezési ajánlatot és az 1848-as forradalmi vívmányok mellett kötelezte el magát. Ám ezzel újabb válaszút elé került. Nevezetesen a forradalmi vívmányok megújítása és kiteljesítése vagy a forradalmi vívmányok csonkítása közötti választás elé. Ez az alternatíva az első lehetőség elhárításával és a második előmozdításával dőlt el. Attól azonban, hogy így dőlt el, maga az alternatíva létezett, valóságos volt, elemei pedig a döntés ellenzőiben és elfogadóiban egyaránt tovább éltek.

Kovács Endre Kossuth társadalom- és nemzetiségpolitikájával kapcsolatban hiányolta Szabad bírálatát. Kossuth a társadalmi kérdéseket '48-hoz képest '48–'49-ben, majd alkalmi állásfoglalásaiban – a kincstári birtokok zsellérek közötti felosztásától a katonai határőrvidéki községek határában fekvő kincstári erdők és legelők határörök tulajdonába kerülésén át az iparszabadság megteremtésén keresztül a zsidók egyenjogúsításáig – továbbfejlesztve értelmezte. Ám alapjában – a többi alkotmányos polgári politikushoz hasonlóan – azt remélte, hogy a jó alkotmány keretében megoldódnak a társadalmi problémák is. A nemzetiségi kérdésben Erdéllyel kapcsolatban valóban különbözik a véleményük. Ő úgy látja, hogy Kossuth eljutott az unió vagy az autonómia közötti választásig.

Kosáry Domokos szerint a nemesség politikáját 1848–1849-ben és utána az a sokk határozta meg, hogy szembekerült a nemzetiségi parasztsággal. A sokkot Szabad is elismeri, ám vitatja a nemesség egységes jellegét. A rendi burokokban ugyanis szerinte a nemesség kivételesen tagolt struktúrát mutat, osztályértelemben teljes bomlásban volt. A sokkhatás is ennek megfelelően eltérő módon és intenzitással érte, miként a társadalmilag differenciált nemesség politikai nézetei is differenciáltak voltak.

Szabad György a kiegyezést – Sőtérrel és Kosáryval vitatkozva – nem tekintette sem elvfeladásnak, sem győzelemnek. Ám felhívta a figyelmet arra, hogy az hogyan ment végbe. Arra, hogy elmozdították a falvak demokratikusan választott vezetőit, fel-

számolták az önkormányzati szerveket, szétzúzták a polgárság haladó testületeit, a vezető publicisták és lapkiadók megfélemlítésével megrendszabályozták a sajtót, felkutatták és megsemmisítették az ellenállás folytatásával kísérletező szerveket, országgyűlési képviselők egész sorát börtönözték be vagy kényszerítették új száműzetésbe, és kézben tartották az 1865-ös országgyűlési választásokat. Mindaddig, amíg biztosak nem lehettek abban, hogy olyan parlament jön létre, amelynek többsége nem a kiegyezés szükségességében, hanem különböző változatai között lát eldöntenivalót.⁵⁴

Szabad György a vitában felmerült kérdésekre és megjegyzésekre ugyancsak méltóságteljesen, elegánsan, tárgyyszerűen válaszolt. Elsőként Siklós András hozzászólására. Úgy, hogy a bíráló bizottság hatáskörébe utalta műve és munkássága jellegének megítélését. Nyilvánvaló volt, hogy Szabad semmilyen formában sem igazodott a besorolási kényszerhez, a merev, osztályszempontú értelmezési kerethez.⁵⁵ Ezt követően tételesen és tárgyyszerűen felelt Lukács Lajos kifogásaira és kritikáira, ami a jegyzőkönyvben tizenkét oldalt tesz ki.⁵⁶

Szabad György válaszát az elnök megköszönte, majd megkérdezte az opponensektől, a bizottság tagjaitól és a hozzászólóktól, hogy elfogadják-e azt. Miután elfogadták, felfüggesztette az ülést, s a bizottság határozathozatalra visszavonult.⁵⁷ Ennek eredményeként a héttagú bizottság a fokozat odaitéléséről egyhangúan igennel szavazott.⁵⁸

Az értelmezési keret átértelmezései 2.

A doktori értekezés vitájának jelentőségét mutatja, hogy az arról készült gyorsírói jegyzőkönyvet Tóth Béla, a Tudományos Minősítő Bizottság titkárságának vezetője elküldte Nagy Mik-

⁵⁴ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Szabad György válasza. 1–26.

⁵⁵ *MTAL, Jegyzőkönyv.* 42–43.

⁵⁶ *MTAL, Jegyzőkönyv.* 43–54.

⁵⁷ *MTAL, Jegyzőkönyv.* 54.

⁵⁸ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Jegyzőkönyv a bíráló bizottság zárt üléséről, Budapest, 1969. október 27. (28.) 1–3. Állásfoglalás doktori fokozat ügyében. Történelemtudományi Szakbizottság, Budapest, 1969. december. 5.

lósanak, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya alosztályvezetőjének.⁵⁹

Az első napi vitát követve láttuk, hogy a felszólalók közül többen a kirakós játék végső megoldását, az indoktrinációt, a besorolást kérték számon. Volt, akinél a besorolás igénye meghatározó volt, de akadt olyan is, aki azzal küszködött, hogy a problémamegoldás igényét össze tudja egyeztetni az indoktrináció merev értelmezési keretével. Ám a rigid álláspontot elfoglaló Lukács Lajostól a sziporkázóan ötletelő Hanák Péteren át – a politikai döntéseket az adottságnak tekintett nemzetközi nagyhatalmi politikára és a társadalmi érdekviszonyokra visszavezető állásfoglalását elegánsan kifejtő – Kosáry Domokosig a sémába illesztés, a visszavezetés, a besorolás, az indoktrináció műveletének igénye meghatározó súlyú volt. Az értelmezési keretet fejlődési séma, a *haladás* mintájának követése, az újkori francia politikai fejlődés normatívan felfogott modellje, a teleologikus történelem fejlődésmentének voluntarista vagy/és determinista változata alkotta. Lukács Lajos és Kosáry Domokos más-más színvonalon, de egyaránt ennek jegyében kifogásolta a monográfia címét és koncepcióját. A második nap hozzászólásai a besorolás számonkérésétől, a sémára visszavezetés megkövetelésétől a keret átértelmezésén át az indoktrinációs interpretációs keret dekonstruálásáig terjedtek.

Siklós András korántsem azok közé tartozott, akik segítettek abban, hogy ki-ki kiszabadulhasson a Prokrusztész-ágyból. Éppen ellenkezőleg: a pártállami ideológiát kérte számon. Azzal, hogy kijelentette, hogy a tárgyalt mű és szerzője nem-marxista, az ellenség bélyegét sütötte az értekezésre és írójára. Kovács Endre tételesen cáfolta Lukács Lajos mércéjét, Marx *Herr Vogt*jának Kossuth-képét és Lukács Lajos konstrukcióját, az emigráció kettéosztását kossuthiánusokra és garibaldistákra. Ezzel pedig a tudományos problémamegoldást választotta az értelmezési keretre visszavezetés, a redukcionizmus, a nagy kira-

⁵⁹ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Nagy Miklós levele Tóth Bélának, Budapest, 1969. december 19. TMB Tu/1230/2.

kós játék végső megoldásába besorolás helyett. Kosáry Domokos vizsont paradigmaticusan értelmezte át a dogmatizmust: az immár a nacionalista, későbbi kifejezéssel a „nemzeti kommunista” álláspont/beállítottság szinonimája lett. Szemben a nemzeti illúziókkal leszámoló realista önismeret marxista tudományosságával.⁶⁰ Azzal, aminek képviselője maga nyújtott példát. Azáltal, ahogy számonkérte az osztálymeghatározottságot.

Szabad válaszában elkerülte az osztályérdekre visszavezetés redukcionista eljárását, s amikor Kosáry azt számonkérte rajta, elhatárolódott mind attól, mind a determinista sémától. Érzékeltük, hogy korántsem Szabó Ervin, Révai József, vagy Molnár Erik álláspontját foglalta el, hanem a jogaiba visszahelyezett problémafeltárást és problémamegoldást, a történész szakszerűségét és a történelem alternatívát képviselte. Ezt pedig a nemzeti liberális értelmezési keret, a nomád életformától a letelepült, városi, civilizált életmódig ívelő, a civilizációs haladással azonosított nemzetállami fejlődés értelmezésének társadalomtörténeti alapozottságú megújításával és korszerűsítésével tette. Amivel kitört a marxista kánonból.

A védés vitájának álláspontjai nem az *intézet–egyetem* rivalizálása mentén váltak el egymástól. Az opponensek közül Kovács Endre és Kosáry Domokos, a bizottság tagjai közül R. Várkonyi Ágnes és Hanák Péter az MTA Történettudományi Intézete kötelekében dolgozott. Mód Aladár az egyetem tanára volt, de ugyancsak az egyetemen volt állásban Siklós András is.

Szabad György később egykori önmagát sem az *intézet–egyetem* tengely mentén helyezte el:

A Történettudományi Intézet irányító agytrösztje nem azon buzgókodott, hogy kiigazítsa Mód Aladár, Spira György, Andics Erzsébet leegyszerűsítő és túlzó torzításait a reformkorról és 1848–1849 történeti bemutatásában. [...] Ehelyett koncepciójuk inkább a hajdani Szekfü-féle felfogással találkozott, azaz egy nagyrészt kész történeti ideológiát tudtak felkarolni, s a maga módján „marxizálni”. [...] Voltak, akik úgy próbáltak feltüntetni, hogy Andics Erzsébet protezsáltja vagyok. Ez nem felelt meg a való-

⁶⁰ Vö. ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 347–397.; Uő: Kosáry Domokos (1913–2007). *Korunk*, 2024/4. 77–87.

ságnak. [...] A hivatalos tanszéki könyvterv akadémiai vitáján csak egyetlen munkát fogadtak el megjelentetésre, s Andics nem az én könyvemet, hanem Mészáros Károlynak a Tanácsköztársaság alatti agrárpolitikával foglalkozó munkáját jelölte meg. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a *Forradalom és kiegyezés* [...] megjelenése hosszú időre kérdésessé vált.⁶¹

Kitörés a voluntarizmus–determinizmus sémákból

A vitában tehát az indoktrináció és a pártállami kánontól elszakadó törekvések hívei csaptak össze egymással. Az ideológiai számonkérés nyílt, szélsőséges és anakronisztikus változatát Siklós András és Lukács Lajos képviselték, megújítását és korszerűsítését Kosáry Domokos. Rajtuk kívül Mőd Aladártól Hanák Péterig szinte mindenki a merev, megcsontosodott értelmezési keret módosítására tett kísérletet. Sőtér István és Kovács Endre pedig kutatási eredményeikkel szembesítették az értelmezési keretet, s azt fontos részleteiben elvetették.

Ebben az időben a természet-, élet- és műszaki tudományok művelésébe a pártállam ideológiailag már nem szólt bele. A közgazdaságtudomány, a szociológia, a pszichológia, a nyelvészet, az irodalomtudomány és a filozófia területén viszont sokan tették fel maguknak azt a kérdést, hogy amennyiben saját kutatásaik szembekerülnek a marxizmus tételeivel, melyiket válasszák a kettő közül. Voltak, akik azt is meg merték kérdezni maguktól és egymástól, hogy egyáltalán a marxizmus mennyire teszi lehetővé az elmélyült, komoly kutatásokat és tudományos magyarázatokat. A filozófiában többen is végigjárták azt a hosszú utat, amelyen Sztálint Leninnel, Lenint Marxszal és Engelsszel, Engelst Marxszal, Marxot a fiatal Marxszal, a fiatal Marxot pedig Marx intencióival helyettesítették. Ám olyanok is akadtak, akik elég elmélyültek, elszántak és bátrak voltak ahhoz, hogy ezen is túl tudjanak lépni.⁶²

⁶¹ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig*... I. m. 90., 96–97.

⁶² Kis János: *Szabadságra ítélve. Életrajzi beszélgetések Mink Andrással és Meszerics Tamással*. (Kis János Válogatott Művei) Kalligram Kiadó, Budapest, 2021. 101–178.

Mit értelmezünk, és mihez képest?

Kosáry Domokos opponensi véleményének kritikai részét publikálta a *Történelmi Szemle*ben, amire Szabad György is megküldte a szerkesztőségnek doktori válasza vonatkozó részét.⁶³ Kosáry viszontválasza éppen ezzel együtt jelent meg. Ebben kifogásolta, hogy Szabad nem az általa feltett kérdésre válaszolt és nem vette figyelembe az ő – a Hanák–Ránki–Lackó-kézirat 1969. őszi vitáján kifejtett – állásfoglalását.⁶⁴ Szabad védéskor adott válaszával akkor nem vitatkozott, most viszont megteszi. Az 1859–1861-es nemzetközi válság jelenségei egységet alkottak, amelyek fő meghatározó momentumai, így a cári politika változásai Szabad témája szempontjából nem mellőzhetőek. Azért sem, mert Alekszandr Mihajlovics Gorcsakov külügyminiszter 1859 tavaszán elvben még hajlandónak mutatkozott a magyar függetlenséget elfogadni, ám 1860-ban, amikor a magyar mozgalom felerősödött, már nem. A magyar politika 1849-től nem egyenes, hanem hullámvonalon jutott el a kiegyezésig. Vajon mi okozta a mozgalom kifulladását és hanyatlását? Mivel a könyv erre a kérdésre nem adott közvetlen, világos választ, opponensi véleményében ő próbált felelni rá. Nevezetesen azzal, hogy az okot a politikai vezető szerepet kézben tartó nemesség társadalmi feltételeiből érthetjük meg. Abból, hogy a nemességet 1848–1849-ben a nemzetiségi parasztság részéről olyan sokk érte, ami társadalmi és nemzeti hegemoniája védelme felé nyomta.

A nemesség differenciálódása és bomlása – tette most hozzá – nem cáfolja azt, hogy a nemesi politikának volt fő tendenciá-

⁶³ KOSÁRY Domokos: *Szabadságharc és kiegyezés között*. I. m.; SZABAD György: A kiegyezés előtörténetéhez. Felelet Kosáry Domokos „reflexióira”. *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. 254–259. Vö. HERMANN Róbert: Kosáry Domokos és Szabad György vitája. I. m.

⁶⁴ KOSÁRY Domokos: Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra. *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. 260–264. A hivatkozott kézirat publikált változata a kézirat vitájával együtt: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. Benne Szabad felszólalása: 87–96., Kosáryé: 128–143. SZABAD György: Tények és módszerek. (Felelet Kosáry Domokos újabb bírálatára). *Történelmi Szemle*, 1972/1–2. 256–258. Vö. HERMANN Róbert: Kosáry Domokos és Szabad György vitája. I. m.; ROMSICS Ignác: Kosáry Domokos (1913–2007). I. m.

ja, ami 1849-től hegemoniájának megőrzése lett. Amennyiben a nagy társadalmi-politikai tendenciákat nem vesszük figyelembe, a politikai taktika és az egyéni tettek túlbecsüléséhez jutunk. Szabad válaszában azzal érvelt, hogy a sokk a jobb módú birtokosokkal szemben a szegényebbekre helyzetük miatt másként hatott. Ám – replikázott Kosáry – ők náluk nem kevésbé, hanem még inkább nacionalisták voltak. Számukra a nemzeti radikalizmus ugyanis korántsem a társadalmi haladást jelentette, a kettő igencsak különbözött egymástól. Szabad a nemesi politika fő tendenciájának elismerése helyett a nemesség önkényuralom elleni tiltakozása és az önkényuralomhoz segítségért fordulása esetében csak a neki rokonszenveset veszi számba. Eljárása, hogy ahelyett hogy elismerné a politikai szereplők társadalmi meghatározottságát, egyenként sorra veszi az egyes szereplők egyéni tulajdonságait és tetteit, ami végtelenített folyamathoz vezet. Miközben Kosáry konklúzióit úgy próbálja elhárítani, mint ha levonhatóak lennének ellentétes következtetések. Amivel a nemesi nacionalizmus régi, eszményítő megítélését újítja fel. Holott a történésznek nem megszépítenie kell a múltat, hanem annak adottságait kell reálisan számba vennie.⁶⁵

Szabad Kosáry kritikájára távolságtartó higgadtsággal felelt. Mindenekelőtt tisztázta az időrendet. Azt, hogy Kosáry felszólalása a *Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről* rendezett vitán nem követte, hanem megelőzte az ő védését, a felszólalás publikálása pedig Szabad válaszának elküldése után történt. Az orosz politika változását és a nemzetiségi kérdésnek a magyar politikára gyakorolt hatását monográfiájában részletesen tárgyalta. A politikai fordulat okainak magyarázata pedig korántsem merült ki a politikai manőverek leírásában. Egyes szereplők magatartásának sorra vételével Kosáry konkrét példáira válaszolt. Monográfiájában nem elhallgatta, hanem feltárta a parasztellenes akcióikat. Sem a parasztpolitika, sem a nemzetiségi kérdés vonatkozásában nem példázgatott, hanem megalapozott általánosításokra jutott. Az országgyűlés megítélésének éppen az volt a kritériuma, hogy az országgyűlés úgy foglalt állást a

⁶⁵ KOSÁRY Domokos: *Néhány módszertani megjegyzés*. I. m.

közjogi mellett a társadalmi és a nemzetiségi kérdésben, ami sem programot, sem távlatot nem adott.

Szabad szerint a társadalmi hovatartozás nem érdem, de nem is vétek, hanem figyelembe veendő körülmény. Ezért egyetlen társadalmi réteg, így a kismemesség történelmi szerepét sem tartja eszménynek, de bélyegnek sem. Teljesen idegen tőle a társadalmi és a politikai elhelyezkedés azonosítása, egymásnak megfeleltetése. Úgy véli, hogy a társadalmi meghatározottságról mindig konkrétan érdemes beszélni. A nemességet társadalmi és politikai értelemben egységnek tekinteni, ám rajta a jobb módú középnemesi réteget érteni „pars pro toto”. Míg a szakszerű általánosítás elsőrendű tudományos szükséglet, addig a leegyszerűsítő általánosítás a tudomány és minden humán érték veszedelmévé válhat.⁶⁶

Korszerűsített stigmatizálás

Kosáry Domokos a *Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra* című szövegében átértelmezte és korszerűsítette Lukács Lajos és Siklós András stigmatizálását. Azáltal, hogy – mint a *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről* elhangzott (s a publikált változatban módosított és kifejtett) felszólalásában – a *tudományos-romantikus nacionalista* szekfűi (és saját) ön- és ellenségképét alkalmazta rá.⁶⁷ A védelesen még elvontan, Mód Aladárral vitatkozva fogalmazott, és láthatóan rá vonatkoztatta a nacionalista, voluntarista, dogmatikus történész bélyegét, az adott, konkrét helyzetben megalapozatlanul. Ám a folyóiratban megjelentetett *Néhány módszertani megjegyzésben* már explicit módon azt állította, hogy Szabad György *nacionalista elfogultságú, eszményíti a nemességet és a fától nem látja az erdőt. A Magyarország története képekben szerkesztői* előszavában pedig mindezt megismételte.⁶⁸

⁶⁶ SZABAD György: *Tények és módszerek*. I. m.

⁶⁷ Vö. DÉNES Iván Zoltán: A nagymagyar–kismagyar politika fogalma. *Korunk*, 2024/4. 39–51.

⁶⁸ KOSÁRY Domokos: *Néhány módszertani megjegyzés*. I. m.; Uő: A szerkesztői előszava. In: KOSÁRY Domokos et al.: *Magyarország története képekben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.

Szabad György az Eötvös Kollégium történelem szakcsoportjában. 1970. április. A hallgatóságból azonosítható: Varga Endre, Gergely András, Dénes Iván Zoltán, Papp Gyula, Zimányi Katalin, Vissi Zsuzsa, Fröhlich Ida, Nagy József Zsigmond, Tóth Gábor, Standeisky Éva, Zsurka Ágnes, Rész Imre.
Forrás: Fröhlich Ida ajándéka, Turbucz Péterné, Meggyes Ildikó által javított változat.

Kosáry Domokos tehát önmagát a *szakszerű realista*, kioktatott és megbélyegzett kollégáját viszont a *szakszerűtlen voluntarista* skatulyájába helyezte. Tette ezt úgy, hogy ő osztotta ki a szerepeket: nemcsak a vita egyik résztvevőjeként, hanem döntőbírájaként. Ennek alapján mindenki, akivel ő alapjában egyetért, *szakszerű és realista*, míg mindazok, akikkel szemben áll, *dilettáns és voluntarista*. Aki közte és ellenfele, önmagáról kialakított képe és ellenségképe között választ, *realizmus és nemesi romantika* között dönt. A *realizmus* pedig egyúttal a marxista determinista pozíció burkolt, de egyértelmű újrafogalmazása volt, s a dogmatizmussal, a *nemzeti kommunizmussal* állt szemben.

Szerepfelfogás és önmeghatározás (1973–1974)

A pártállami kánonok sorában Révai József értelmezését az 1960-as években Molnár Eriké, Molnár Erikét pedig 1973-ban Király Istváné váltotta fel. Király István a rendi-függetlenségi hagyományok fel- és a Habsburg birodalmi örökség leértékelésével rehabilitálta Révait és a nemzeti hagyományt.⁶⁹ Ám felfogása már nem vált olyan meghatározóvá, mint Révai Józsefé és Molnár Eriké. A pártállami irányítású Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) és II. (Filozófia- és Történelemtudományi) Osztálya Vácrátóton 1973. szeptember 26-án vitát rendezett Király akadémiai előadásáról. A meghívottak között találjuk Szabad Györgyöt, aki a vitán felszólalt.

A csapdahelyzet kikerülése (1973)

Míg a vita résztvevőinek túlnyomó többsége Molnár Erik nacionalizmusellenes történelemfelfogása mellett tört lándzsát, kis részük pedig Király, s közvetve Révai népnemzeti szemléletét védte, Szabad felszólalásában sorjázta a két kánontól független megállapítások.

Király előadását nagy jelentőségűnek tartotta, de azt állította, hogy Révai és Molnár Erik tudománytörténeti jelentőségét elismerve túl kell lépni rajtuk. A sematizmussal ugyanis nem el-lensematizmust, hanem sematizmusellenességet kell szembeállítani, és szakszerű megközelítéssel ki kell lépni „az illúziók váltógazdaságából”.⁷⁰ Szabad György hozzászólásában utalt Szekfű Gyula történelemértelmezésének egyoldalúságaira, valamint

⁶⁹ KIRÁLY István: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. *Magyar Tudomány*, 1973/5. 345–362.; Uő: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. *Kortárs*, 1973/7. 1118–1128.; Uő: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. II. *Kortárs*, 1973/8. 1280–1290.; Uő: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. III. *Kortárs*, 1973/9. 1476–1491.

⁷⁰ SZABAD György: Felszólalás a Király István Hazafiság és internacionalizmus c. írásáról 1973. szeptember 26-án Vácrátóton rendezett vitán. Kivonat. *Magyar Tudomány*, 1974/1. 32–35., 52–53.; STIER Miklós: Hazafiság és internacionalizmus. Vitaülés Vácrátóton. *Századok*, 1974/1. 230–232., 258.

bírálta Kosáry Domokos akkor közölt tanulmányát és *A forradalmak kora* című tévésorozata leegyszerűsítéseit.⁷¹

Majd két évtized távolából így értelmezte vácrátóti felszólalását: „1987 előtti legjelentősebb politikai megnyilatkozásomnak tartom [...], hogy a magyar tudományosságnak ki kell szabadulnia a »*vagy* Molnár Erik, *vagy* Révai« csapdából”.⁷²

Király István naplójának tanúsága szerint viszont ő nem látott érdemi különbséget kettőjük álláspontja között: „az én álláspontomról, de engem személy szerint zárójelbe rakni akarva: Szabad György. (Az ő hozzászólása alatt éreztem magam a legkínosabban.)”⁷³

„Számon tartó és példává emelő ítélezés” (1974)

Szabad 1974-ben *A történész felelősségéről* címmel bevezető esszét írt a *Tiszatáj Fiatal történészek írásai* című tematikus számához.⁷⁴ Ebben a történész szakmai és erkölcsi felelősségének számbavétele során a halottak iránti felelősségre hívta fel

⁷¹ Uo. Vö. KOSÁRY Domokos: Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. *Valóság*, 1973/9. 23–34. Lásd még: HERMANN Róbert: Kosáry Domokos és Szabad György vitája. I. m.

⁷² SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 104.

⁷³ KIRÁLY István: *Napló 1956–1989*. (Tények és Tanúk) Szerk.: SOLTÉSZ Márton, s. a. r., jegyz. KATONA Ferenc–SOLTÉSZ Márton–T. TÓTH Tünde. Magvető Kiadó, Budapest, 2017. 281. Király Istvánról lásd: RADNÓTI Sándor: *Sohasem fogok memoárt írni*. (Tények és Tanúk) Magvető Kiadó, Budapest, 2019. 154–164.

⁷⁴ A tematikus szám szerzői túlnyomórészt a Szabad-tanítványok közül kerültek ki, s a szám a szerzők együttműködésével és Szabad tapintatos és lényeglátó szerkesztői segítségével jött létre. A szám szerzői Fodor István, Tóth István, Solymosi László, Nagy József Zsigmond, Gergely András, Miskolczi Ambrus, Veliky János, Dénes Iván Zoltán, Vida István, Frank Tibor, Jeszenszky Géza, Heiszler Vilmos voltak. Ilia Mihály főszerkesztő betette a számba Anderle Ádám és Makk Ferenc szegedi történészek írásait. Tíz évvel később J. Ujváry Zsuzsa, Pálmány Béla, Dóka Klára, Gergely András, Ring Éva, Gerő András, Rosdy Pál, Pajkossy Gábor, Erdmann Gyula, Melczer Tibor, Dénes Iván Zoltán, Miskolczi Ambrus, Kovács István, Erdődy Gábor, Frank Tibor, Borsi-Kálmán Béla, Ress Imre, Heiszler Vilmos, Csorba László és Jeszenszky Géza tanulmánya szerepelt a Szabad hatvanadik születésnapjára készített kötetben: DÉNES Iván Zoltán–GERGELY András–PAJKOSSY Gábor (szerk.): I. m. Lásd még: OROSZ István–PÖLÖSKEI Ferenc–DOBSZAY Tamás (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 1994; A polgári átalakulásért; Kitörés a kánonból; Szabad György autobiográfiái. Továbbá: GYANI Gábor: *Fiatal*

a figyelmet. Több állásfoglalásában is kifejezte azt a meggyőződését, hogy a történészszakma teljesítménye és az annak eredményeit népszerűsítő ismeretterjesztés útján megalkotott/megalkotandó kollektív emlékezet veszi át a köztudatban a transzcendencia helyét. A megalkotandó kollektív emlékezet a teljes megsemmisülés félelmével és az egyéni felelősség elhárításával szemben lehetővé teszi, hogy kinek-kinek fennmaradjon az emlékezete, s így jó és rossz cselekedetei ne évüljenek és ne is évülhessenek el.

Szerepfelfogása láthatóan öndefiníció volt, önmeghatározása és szerepfelfogása pedig szorosan összekapcsolódott egymással.⁷⁵

A névválasztás és a szerepfelfogás kapcsolata

Szabad György önmeghatározása, szerepfelfogása és kollektív-emlékezet-interpretációja háttérében mélyre nyúló, súlyos traumák húzódtak meg. Olyanok, amelyekkel szemben Schwartz György a Szabad György programnevet, az *áldozat*, az *elkövető* és a *megmentő* traumatizált szerepmintái közül a *megmentő* szerepét választotta.⁷⁶ Tanári és tudósi példájával cáfolta az antiszemita zsidóképet, egyéni és közösségi értékelési és magatartásmintájával bizonyította tanítványai előtt a tudomány becsületét és a demokrácia lehetőségét. Azt, hogy senkinek se kelljen választania *emberbarát* és *hazafi*, *haladás* és *haza*, *modernitás* és *identitás/valahova tartozás* között.

történészek írásai, *Tiszatáj*, 1974/6. (ismertetés). *Magyar Hírlap*, 1974. július 20., Uő: A történész mint erkölcsbíró. *Élet és Irodalom*, 2006. június 2. 6.

⁷⁵ SZABAD György: Történettudomány és történeti tudatformálás. *Történelmi Szemle*, 1969/3–4. 200–202.; *Vita* 87–96.; V[arga] F. J[ános]: *Magyarország két világháború közötti történetéből*. I. m. 658.; SZABAD GYÖRGY: A történész felelősségéről. *Tiszatáj*, 1974/6. 3–7. Vő. GYÁNI Gábor: *A történeti tudás*. I. m.; GYÁNI Gábor: *Történelem és politika: történelempolitika*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2024. 302–370. Lásd még: KOMORÓCZY GÉZA: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2012. I. 1068–1069, II. 1051–1052.

⁷⁶ Stephen B. KARPMAN: *Fairy Tales and Script Drama Analysis*. I. m.; Uő: *Eric Berne Scientific Award Lecture*. 1972. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf> (Letöltve: 2024. 08. 12.).

Szabad György nem volt vallásos. Önmagát magyar identitásúnak és zsidó származásúnak, zsidó vallású magyar polgárok és értelmiségiek utódának tekintette, és erről minden alkalommal, amikor tehetett, nyilvánosan állást foglalt, így a hatvanas-hetvenes években tartott egyetemi előadásain is. A zsidóságot összetett történeti képződménynek tarthatta, amely közös szokásokat, hagyományokat, történeti adottságokat és lehetőségeket egyaránt magában foglal. Vannak, akiknek a kulturális, másoknak a vallási gyökerű vonatkozások a fontosak mindebből.⁷⁷

Szabad György névválasztása, ellenkánon-építése, szerepfelfogása és öndefiníciója életprogram volt. Olyan, amelyet meghatározott az áldozatok iránti együttérzés érzelme és emlékezetük megőrkítésének igénye, s az *elkövetők* megnevezése utólagos, emlékezeti igazságtétel. A történész erkölcsi felelősségének összekapcsolása az egyéni és a kollektív emlékezet megalkotásával, a számontartó és példává emelő ítélkezéssel a *megmentő* szerepe. Amely a *hászkalá*, a zsidó felvilágosodás *mászkil* programjának értelmiségi perfekcionizmusát adaptálta az apa öngyilkossága s a *Shoá* egzisztenciális traumájához. A zsarnokságok és a kiváltásrendszerek ellen választott név egyúttal talán a traumától megszabadulás vágyát is kifejezte. Erre is épülhetett későbbi politikai szerepvállalása – a megszokottól eltérő, addig ismeretlen közegben és közönség előtt, más lehetőségek, korlátok között, más dilemmákkal és más következményekkel.

⁷⁷ Köszönöm Szabad Júlia Anna reflexióját.